

ҚӨНЕ БАЛАНДЫ ҚАЛАШЫҒЫНЫҢ ҚОРҒАНЫС ЖҮЙЕСІ

Біздін заманымызға дейінгі антикалық авторлардың енбектерінде Яксарт, арабша жазбаларда Сейхун деп аталған Сырдария бойы сонау тасғасырынан бастап тіршілігі үзілмей ел қоныстанып келе жатқан өлкелердің бірі. Қазіргі кезеңде Сырдың тәмемлігі ағысындағы антикалық жөне ортағасырлық қалаларды, соның ішінде, әсіресе, олардың қорғаныс жүйесін зерттеу – халқымыздың тарихына қосылар зор үлес болмақ. Соған орай біз бұл шағын мақалада сақтар мен массагеттердің ірі орталықтарының бірі – Баланды (Бұланда) қала жұртының қорғаныс жүйесіне тоқтатып өтуді жөн көріп отырымыз.

Баланды қала жұрты Қызылорда қаласынан оңтүстік-батысқа карай 200 шақырым жерде, Қазакстанның ең атақты қөне қалалардың бірі – Шірік рабат қала жұртынан оңтүстік-шығысқа карай 40 шақырымда орналасқан. Баланды I бекінісі Інкөрдариядан тартылған канал бойында орналасқан. Географиялық координаттары: N 44°09'27.3" E 062°22'43.6" ALT 82 (GPS бойынша). Кейбір зерттеушілердің пікірі бойынша ол егін шаруашылығымен айналысқан елдің орталығы болған [1].

Ескерткіш жобасында төртбұрышты, көлемі 80 x 130 метр, бұрыштары дүниенің төртбұрышы-

на бағытталған қорғаныс қабырғасымен қоршалған. Қалаға кіретін қакпа коридор іспетті. Ол қорғаныс қамалының солтүстік-батысында орналасқан. Қабырғалардың қазіргі сакталған биіктігі 3 м. Қамалдың бұрыштары бекініс қабырғасынан сыртқа карай жартылай шенберлене шығып тұрған мұнаралармен қүшеттілген. Мұнаралар мен қабырғаларда оқ ату тесіктері (бойницилар) бар.

Ескерткішті 1959 жылы Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының барлау отряды ашып, 1960–1961 жылдары барлау қазбаларын жүргізген. Осы жұмыстың нәтижесінде ескерткіштің солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан гимараттың бірнеше бөлмелері ашылған. Казу барысында біршама бағалы заттар табылды. Оның арасынан ою-өрнегі бар сүйек пластиналарды, антикалық үлгіде жасалған жапырақ тәріздес әсем қола бүйімдарды, Сирияда жасалған өрнекті шыны ыдыстарды, түйенін тас мүсінін атап өткен жөн. Бөлме қабырғаларында сылак іздерімен полихромдық жазулар анықталған.

Осы табылған заттарды зерттеу нәтижесінде Баланды I бірнеше бөлмелелі үлкен гимарат екені анықталып жөне де ескерткіш б.д.д. III-II ғғ. жатады деп белгіленді [2].

Ол көне қалалардың қатарындағы аса маңызды қорғаныс бекеттерінің бірі болып табылады.

Содан бері қырық жылдық үзілістен кейін бұл аймақта 2007 ж. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Тас және Қола дәуірінің зерттеу бөлімінің менгерушісі, т.ғ.к. Ж. Құрманкулов жетекшілік еткен, Шірік работ археологиялық экспедициясымен қайта жанданды. Зерттеу жұмыстары ескерткіштің стратиграфиялық жағдайы мен ішкі құрылышын анықтау үшін ескерткіштің онтүстік-шығыс және онтүстік-батыс бөлігінде қазба салынды. Сонымен қатар Баланды I-дің қорғаныс жүйесінің сипатын анықтап жаңа деректер алуға болды.

Ескерткіштің онтүстік-шығыс бұрышына салынған бірінші қазбаның көлемі 48 шаршы метр. Жұмыс барысында қорғаныс қабырғасының ішкі жағы мен оған іргелес түрғын үй қабырғалары табылмады. Дегенмен қорғаныс қамалын салу тәсілдері анықталды. Байкауымызша қабырға екі кезенде салынған. Эр кезен екі сатыға бөлінеді. Ен алғашқы қабырғаның ені 2 м, қоныр түсті жұмбаздалған балшықтан түрғызылған (1-кезен, 1-саты). Бұл қабырғада гимараттың сыртына шығатын ені 0,8 м есік жасалған. Бұл есік ерте антикалық Хорезмнің Көне Үргеніштегі Құрғашын-қала, Қырық-мolla фортификациялық жүйесінде көп кездесетін конструкциялық элемент. Осылайша есіктер қорғанушылар немесе камал халқының сыртқа байқалмай кетуіне арналған деген болжамдар бар. Ишкі жағынан қабырға мен есік жақтаулары сыланған. Кейір жерлерінде сырлак қалындығы 5-7 см. жетеді. Бірқатар уақыт өткен соң бұл қабырғаға ішкі жағынан ені 1,8-1,82 м, биіктігі 0,8 м, сұрғылт қоныр түсті мықтап иленген балшықтан салынған стилобат орнатылған. Бұл стилобат I-кезеннің 2-сатысына жатады. Сонымен, ерте кезендердегі сыртқы қорғаныс қабырғасының ені 4 м аса болған. Ескерткіштің I-ші кезеніне жататын мәдени қабаттар қазбаның орталық және солтүстік батыс бөлігінен шықты. Орталығында пішімі со-пакша немесе төртбұрышты құрылыштың ені 3,15 м келетін бөлігі ашылды. Ол түрғын үйдің ағаштан түрғызылған алдыңғы бөлігі болуы мүмкін. Түрғын үй I-кезен ішінде тіршілік еткен. Бұл жерден екі сатыдан қалған екі мәдени қабат табылды. Оның төменгісі күл араласқан кара сұр түсті бірақ түйіршікті лайдан тұрса, оның үстінде сұр түсті тығыз лай қабаты жатыр. Осы мәдени қабат арасынан ернеуі сыртқа қайырылған дөнгелек кола тостағанның сынығы табылды.

Ернеуінің диаметрі 19 см. Ол онтүстік аймактарда көп кездесетін ернеуі Г-тәріздес тостағанда-рға өте үқсас б.д.д. III-II ғғ. эллиндер кезеңіне жатады [3].

Стилобаттың үсті көлемі 50x30x12 см, 52x30x12 см, 50x25-27x10 см қам кірпіштен биіктігі 0,4 м өрілген. Осы кезеңде кіші есік те қаланып, жабылған.

Сол уақытта, болмаса сәл кейінірек I-ші кезенге жататын стилобатка жанастыра, онтүстік-шығыс қабырғадан 15-20 м арақашықтықта, қам кірпіштен қаланған ені 1,1-1,2 м, биіктігі 0,4-0,3 м қабырға салынған.

Осы кезеңде бұрын салынған баспаңа қызметін токтатады. Оның үстінде 2-кезенің күлі көп мәдени қабаты басталады. Оның арасынан колдан жасалған бірнеше асхана ыдысының бөліктері мен жануарлар сүйектері табылды.

Екінші қазба. Көлемі 4x4 кв м, қамалдың жақсы сакталған солтүстік батыс қабырғасының ішкі жағына салынды. Стратиграфиялық құрылым I-ші қазбадағыдан айырмашылығы аз. Қабырғадан аққан жұқа лай қабатының астында қалындығы 20-50 см келетін құлаған кірпіш қабаты, оның астынан қалындығы 50 см жететін аққан лай қабаттары, одан төмен 2 кезенің карасұр түсті саз түйіршікті, мәдени қабаты аршылды. Оның арасынан керамика сындықтары мен мал сүйектері және де қолдан жасалған кубок тәріздес ыдыстың аяғы табылды. Биіктігі 10,2 см, түбінің диаметрі 7,4 см. Кубок б.д.д. II ғ. бірінші жартысындағы Орталық Азия (Соғы, Бактрия, Кой Қырылған Қала) керамика ыдыстарына үқсас [4].

Бұл мәдени қабат астынан, аралығын қалын лай қабаты бөліп түрған ерте кезен мәдени қабаты байқалады. 2 қазбаның онтүстік жағындағы сүмен шайылып кеткен қорған қабырғасының салыну кезеңін анықтау мақсатымен қазган кезде оның нәтижесі бірінші қазбадағы тұжырымдармен толық сәйкес келді. Бірінші кезеңге жататын ені 1,5-1,6 м, сакталған биіктігі 1,7 м қабырға сапасы нашар паҳсадан соғылған. Мұндағы блоктар арасы қалындығы 20 см жететін түйіршікті лай қабатымен толтырылған. Қабырғаның ішкі жағынан ені 1,5 м, биіктігі 0,7 м стилобат қабырғасы қосылған. Ол да сыртқы қабырға сияқты түрғызылған екі қабырғалардың табандары бір деңгейде, яғни материалкте орналасқан. Бұл жағдай қабырғалар бір уақытта салынғанын көрсетіп отыр. Осылайша, Баланды I-дің алғаш салынған қабырғасы баспалдақ тәріздес

болов шыкты. Сыртқы қабырға жапсарлас салынған стилобат қабырға, жауларды ату үшін арналы жасалған. Төменгі құрылым үстіне ені 1,2 м келетін кірпіштен қаланған қабырға тұрғызылған. Екі қабат арасына камалдың оқ атар (бойница) тесіктеп жасалған. Оның екеуі тазаланды. Олар ушбұрышты, биіктігі 55-60 см, ені 35-20 см. Едені ішінен сыртына қарай төмен, көлбеу салынған. 2-қазбада тұрғын үйдің қалдықтары әзірге табылған жок. Алайда бұл жерде екі кезеңнің де іздері сакталған. Стилобат-қабырғаның үстінде екінші кезенге жататын орнатылған ошақ табылды. Еден үстінде орнатылған ошақ қырынан қойылған кам кірпіштен төртбұрышты етіп өрілген. Өлшемі 55x37 см, оның шығысында тағы бір кішігірім диаметрі 40-55 см, іші күлге, күйдірілген сазға толы ошақ табылды. Ескерткіштің бірінші кезеңіне стилобат қабырғасының жанындағы текпішек жатса керек, ол төртбұрышты, биіктігі 24-25 см.

Қазба жұмыстардың нәтижесінде 200-ден аса қыш ыдыс сынықтары, оның 50-ге жуығы ыдыстың түрін анықтауға жатады (құмыра тәріздес, тұткасы жоқ көзе). Олардың көбі (67 %) қолдан жасалған. Айналмала тұғырда жасалған ыдыс аз. Үйдіс жасаған саз ішінде үнтакталған тас, үнтакталған ыдыс және де күйдірілген гипс көп. Осындағы ыдыстар барлығы дерлік Шірік-рабат мәдениетіне тән [2]. Осылардың арасында б.д.д. VI-IV ғ. жататын керамика кездеседі.

Қазба дерек мәліметтері мен археологиялық қазба материалдар Баланды I-дің мықты бекініс болғанын көрсетеді. Бұл ескерткішке археологиялық зерттеулер жаңа басталса да бірқатар тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді. Қазба материалдары оның алғаш салынған кезі ертерек болғанын дәлелдейді. Атап айтқанда, төртбұрышты қам кірпіштер мен тубі қиғаш сүйірленген қыш ыдыстар (Яз II-III типтес) ескерткіштің б.д.д. IV ғ. ортасынан ары салынғанын дәлелдейді. Б.д.д. II ғ. басында, бүкіл Орта Азия жерінде шаршы кірпіш түрлері пайда болады. Оған қоса қоныстың ерте кезенде пайда болғанын корғаның қабырғалардың үзак мерзімде салынғанын дәлелдейді. Алғашқы кезеңнің қабырғалары сапасы нашар пахсадан салынған. Ол сол кездегі құрылымышылардың құрылымы техникасын жақсы менгермегендігін көрсетеді. Тек екінші кезеңнің сыртқы дуалы қамал салу архитектурасының, яғни сол кездегі хорезмдік тәсілдерінің зандылықтарын сактаған. Олар пахса үстінде кірпіштен қаланған қабырға, оқ ату көздері.

Сонымен, Баланды I қорған ішіндегі үлкен үй деген тұжырым нақтыланбады. Әйткені, ескерткіштің біз зерттеген онтүстік-батыс, онтүстік-шығыс бөліктерінде күрделі тұрғын үйлер, баспаналар табылмады. Мүмкін ол ауласы үлкен мекен-жай болған шығар. Негізгі ғимараты солтүстік-батыс бөлігінде болса керек, оны 60-жылдардағы қазбадан көреміз. Бұл мекенжай қоныстың орталығы және жергілікті қауымның өмір сүрген орны болып орналасуы сөзсіз. Бұндай мекенжай азық-түлік сактайтын койма қызметін атқарып, керек кезінде берілмес бекініс орнына айналған. Осындағы ғимараттар Хорезмнің ерте антикалық кезеңінде көн тараған (Кургашин, Аязқала қоныстары). Баланды I сияқты камал мекендер Інкөрдария мен Жанадария бойында көп кездеседі.

ӘДЕБІЕТ

1. Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья., М. 1969. 200-6.
2. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М. 1962. 168, 172-174 66.
3. Воробьев М.Г. «Керамика Хорезма античного периода» М. 1959. 109-115 66.

Резюме

Дельта реки Сырдарья богата на интересные археологические памятники, среди которых можно назвать городище Баланды – одно из культурных центров сакской конфедерации, расположенное в нижнем течении Сырдарьи.

Первое знакомство с памятником, которое сопровождалось разведочными раскопками, было осуществлено в 1959-1961 гг. Спустя почти пол столетия, а именно в 2007 году на памятнике были начаты целенаправленные археологические исследования. Одной из важных задач современных ученых стало исследование и анализ оборонительных сооружений. Материалы, полученные в ходе раскопок, дали возможность произвести верификацию ранее выдвинутых положений и сделать определенные выводы о времени существования памятника и культуре древних наследников города.

Summary

The region of Syr-Darya delta is rich on interesting archeological monuments among which it is possible to underline the significance of the Ancient city of Balandy - one of the cultural centres of wide Saka confederation, located in the low part of the current of Syr-Darya.

The first acquaintance to a monument which was accompanied by prospecting excavation was carried out in 1959-1961. After almost a half of the century, exactly in 2007 purposeful archeological researches were begun on a monument. To one of the important problems of modern scientists began research and the analysis of defensive works. The materials received during excavation, have enabled to make verification before the put forward positions and to draw the certain conclusions on time of existence of a monument and culture ancient inhabitants of the city.